

Статті та повідомлення

М. Пелешишин

З ІСТОРІЇ ПЕРШИХ ТРИПІЛЬСЬКИХ ОБЩИН У СЕРЕДНЬОМУ ПОГОРИННІ

(За матеріалами поселення біля с. Хорова)

Однією з найбільших рік Волині є Горинь (зі Случчю). Вона бере свій початок у горбистій місцевості на схід від м. Вишневецької обл. і протікає в різних рельєфних умовах, часто змінюючи напрям своєї течії при загальній скерованості на північ до р. Прип'яті. Басейн середньої течії Горині (Середнє Погориння) охоплює територію приблизно від м. Ізяславль Хмельницької обл., де її русло набуває північного напрямку, і до смт. Цумані. Далі на північ Горинь набуває ознак типової поліської ріки.

В археологічному відношенні більш детально вивчені Верхнє і Середнє Погориння. У неоліті на цій території з'являються общини культури лінійно-стрічкової кераміки, у ранньому енеоліті - общини, що вели своє походження від однієї чи кількох локальних груп, розсіяних по території Південно-Східної і Центральної Європи і об'єднаних спільною назвою лендельської чи лендельсько-полгарської етнокультурної спільності¹.

Окремий етап у давній історії Верхнього і Середнього Погориння почався з перебування тут трипільських общин. Нині уже з'ясовано, що вони переселились у Верхнє Погориння із Західного Поділля на початку пізнього етапу їхньої історії (рубіж IV-III тис до н.е.). Процес заселення трипільцями Середнього Погориння ще недостатньо з'ясований. Не досліджена належним чином і матеріальна культура,

¹Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо. К., 1990. С. 27-28.

побут і господарство трипільців. Основною причиною цього є недостатнє вивчення пам'яток. Поки що ширші розкопки проводили лише на трьох поселеннях біля с.Хорова Острозького р-ну Рівненської обл. Проте, матеріали з цих розкопок, за винятком коротких заміток, не опубліковані.

У пропонованій статті вперше подано детальний опис матеріалів лише з поселення Хорів-1 (ур."Підлужжя"). Його досліджували у 1974 і 1976 рр. археологічною експедицією Львівського університету під керівництвом автора.

Поселення Хорів-1 розташоване близько 1 км на південь від західної частини села, на краю першої широкої надзаплавної тераси лівого берега Горині, яка утворює тут широку долину. Висота тераси над рівнем долини досягає 1,5 м. Поселення займало ту ділянку тераси, яка в давнину була розділена вузькою долиною невеликого струмка, від якого залишилась стариця. На місці поселення утворився природним шляхом шар чорнозему на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. Його підстелював незначний прошарок супіску - намулу, а нижче виступала материкова глина. Культурний шар залягає в основному в нижній частині чорнозему, але деяка частина речей опинилася у середньому і навіть у верхньому шарі внаслідок багатолітньої оранки. В результаті чіткої стратиграфії пам'ятки не простежується.

Було закладено два різні за площею розкопи, спрямовані паралельно до лінії тераси (приблизно схід-захід). Розкоп 1 (площею близько 190 м²), як виявилось уже в процесі розкопок, припадав на західну периферію поселення, і матеріалів трипільської культури, за винятком окремих уламків посуду, тут не було.

Розкоп 2 знаходився у 50 м на схід від розкопу 1 і являв собою ділянку площею 34х6 м. В остаточному варіанті його площа становила 276 м². Тут виявлено залишки кількох поселень. Особливо густо вона була забудована у VIII-X ст., а окремі будівлі належали до первісної епохи.

З трипільським поселенням пов'язують три заглиблення та розвал

глиняної печі. Центр трипільського поселення знаходився десь по сусідству, можливо, ближче до ріки. Проте, вже на глибині 0,6 м від сучасної поверхні виступила ґрунтова вода і вести розкопки було неможливо.

Яма 1 мала округлу форму (діаметр 1,8 м). Навколо ями (глибина від поверхні - 1,2 м) простежувалась смуга темної напoptаної землі без виразних контурів з грудками глиняної обмазки. Це свідчить, що яма мала дещо більше перекриття, ніж її діаметр. З речей у ямі збереглися масивний плоский кусок кременю з оббитими краями, лопатка свині, якою, можливо, копали яму, частина чаші з розписом (рис.8:2).

Яма 2 мала форму, подібну до прямокутника (4x2 м), з численними вибоїнами на дні. Глибина в материку досягала 0,3 м (рис.1). Тут дуже мало виявлено побутових речей.

Яма 3 - округла з дещо звуженими донизу стінками та рівним дном. Її діаметр становив 2 м, глибина від поверхні - 1,8 м. Привертає увагу заповнення ями: зверху темний гумусований ґрунт, нижче - намул-пісок. У ямі, особливо у її верхній частині, виявлено кілька фрагментів кераміки та конічний глиняний тягарець (рис. 12:4).

Поруч з ямою 3 було велике скупчення грудок глиняної обмазки, яке своєю формою нагадувало букву "г". Довжина його у напрямі до краю тераси досягала 4 м, ширина - 1,5 м. Лише в одному місці ширина його становила 3,5 м (рис.1). Це був завал масивних брил довжиною до 13 см. З одного боку більшість їх були плоскі. На багатьох грудках збереглися відбитки чотиригранних стовпців, а також пруття. Поміж грудками обмазки де-не-де траплялися камені, вуглики. Побутових речей як для такої споруди було мало. Серед них привертають увагу масивне сокироподібне крем'яне знаряддя, уламки кількох півсферичних чаш, двох більших посудин. Придонна частина однієї з них має сліди згладжування пучком трави. Тут же містився фрагмент глиняного конічного тягарця.

Можна припустити, що споруду зруйнували самі мешканці, які покинули це місце і забрали з собою уцілілі предмети. Це, очевидно,

була велика глиняна піч з глиняною вимосткою біля неї. В її конструкцію входили й окремі масивні камені, які були принесені зі сторони.

На дослідженій площі знайдено численні побутові речі. Серед них є комплекс крем'яних виробів. Їх тут значно менше, ніж на таких поселеннях, як Листвин, Будераж, Костянець, Лози та інші, які розташовані безпосередньо від місць залягання високоякісного кременю. Куски невеликих ядрищ кременю з Хорівського поселення покриті зеленою патиною, потріскані у вигляді прожилок. Очевидно, це результат дії гумусу на поверхню кременю. Слід враховувати, що виходів кременю в найближчому оточенні поселення не має, його могли збирати на поверхні на певній відстані від поселення. Скупчення кусків кременю зафіксовано на невеликому схилі на північній околиці Хорова (близько 2 км на північ від поселення). Тут трапляються різних розмірів шматки, але переважно невеликі розбиті ядрища, частково пошкоджені гусеницями тракторів під час оранки.

Привертає увагу той факт, що на дослідженій площі поселення немає скупчень відходів виробництва, переважають готові чи уже спрацьовані знаряддя (близько 35 екз.).

Переважають ножі на трапецієвидних, рідше трикутних у поперечному розрізі пластинах (близько 15 екз.). Довжина їх не перевищує 12 см (рис.2). Ретуш пряма, дрібна, наносилась переважно по обох краях з боку спинки, але є екземпляри зі скісною ретушшю (рис.2: 1,6,9). Частина ножів мала звужений кінець (рис.2: 10,13), більшість з них має заполірогане лезо і прилеглу до нього поверхню.

Дещо меншу групу знарядь становлять кінцеві скребки на пластинчастих відщепках (рис.3: 1-5,7). Кінець їх переважно заокруглений, рідше - це прямий поперечний край (рис.3: 6). Зрідка для їх виготовлення використовували масивні відщепи (рис.3: 8).

Інші типи знарядь представлені кількома пошкодженими сокирами, прямокутними в поперечному розрізі. Серед них - одна заготовка (довжина її 6,5 см), інша - спрацьована, при цьому її поверхня старанно зашліфована (рис.3: 9,10).

Вартий уваги плоский приблизно прямокутної форми уламок кременю, оббитий з обох боків сколами. Його розміри становлять 7x4 см (рис.3: 9). З кременю виготовляли і такі предмети озброєння як наконечники стріл, представлені двома екземплярами (рис.3: 11,12).

Збереглося небагато різних за призначенням виробів з кісток (11 екз.), що вказує на їх широке застосування в побуті. В їх числі - три рогові мотики з підтесаним з одного боку краєм. Довжина повністю збереженої сокири становить 10,5 см. (рис. 4: 7). Знайдено роговий молоток з акуратно просвердленим отвором. Його довжина становить 10,3 см (рис. 4: 4). Інше пошкоджене знаряддя має малий отвір (рис. 4: 6). З кісток виготовляли проколки (рис. 4: 2), лопатки (рис. 4: 3), для цього застосовували ікла кабана (рис. 4: 5). Лопатку свині використовували як совок. Цікавим є символічний кинджал, виготовлений з тонкої кістяної пластинки з грибоподібною головкою та продовгуватим у ній отвором. Довжина кинджала становить 15 см, товщина не перевищує 0,4 см (рис. 4: 7). Поверхня цього виробу дуже заполірована. Він нагадує кістяний предмет з поховання №9 у Вихватинцях, який Т.С. Пассек розглядала як антропоморфну статуетку¹. Хорівський кинджал можна трактувати як примітивну копію кинджалу з поселення в Більче Золотому на Тернопільщині, прикрашеного заглибленими лініями, а також кинджалів з молдавських пізньотрипільських поселень Бринзени-III, Костешти-IV та ін². Вони прикрашені поздовжніми рідше поперечними заглибленнями та лініями³. Призначення цих виробів як колючих предметів малоімовірно. Найвірогідніше вони мали ритуальний характер.

Керамічний комплекс фрагментарний, проте досить виразний. Він поділяється на дві групи посуду: столовий і кухонний. Більш численний Пассек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. М., 1961. (Рис. 44: 2).

²Hadaczek Ch. Za colonie industrielle de Koszylowce le epoque eneolithique. Album de Fouilles. Leopold, 1914. Tabl. 1.

³Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. Кишинёв, 1981. С. 38. (Рис. 49)

і різноманітний столовий посуд. Він виготовлений з очищеної глини, добре обпалений, має коричневу та рожеву з різними відтінками поверхню, інколи покриту тонким шаром коричневого ангобу.

Серед столового посуду виявлені такі форми: чаші, миски, горщики, амфорки. Найбільш виразні і численні є півсферичні форми чаш з тонким краєм. Їх налічується близько двох десятків. Діаметр вінець становить 18-24 см, але трапляються і більші. Це, безумовно, посудини святкового призначення - переважна кількість їх ззовні і в середині прикрашена темнокоричневою фарбою. Характерно, що орнамент на різних посудинах має свої особливості. Це різні, найчастіше підтрикутні, зубчики, дугоподібні стрічки різної ширини, що складаються переважно з трьох дуговидних ліній, хвилясті лінії, які обрамляють стрічки. (рис. 5,6). Вартий уваги рідкісний сюжет у вигляді горизонтальної зигзагоподібної стрічки з трьох ліній (рис. 5: 3). Цікавим є також фрагмент стінки чаші, де крім стрічок, що перетинаються, нанесено короткі зигзаги, які нагадують великі літери "М", "П", "N". Ці знаки, як зрештою і весь орнамент, мають не тільки естетичний, але й якийсь прихований для нас магичний характер (рис. 5: 2).

Рідше трапляються горизонтальні (рис. 6: 3), злегка дугоподібні стрічки (рис. 6: 4). Виділяється фрагмент чаші, на зовнішній стінці якої стрічки утворюють мотив хреста (рис. 6:1). На одній з чаш чітко зберігся негатив пшеничного зерна, хоча домішки полови в стінці не простежуються (рис. 6: 3). Цілком ймовірно, що зернина була спеціально вдавнена в ще не випалену стінку.

Іншу групу посуду становлять миски з дуже розхиленими стінками (так звані шоломоподібні). Вони різні за розмірами. Переважно - це великі посудини, нижня частина їх звужена, можливо, заокруглена, верхня - лійчасто розхилена. Орнамент наносився тільки на внутрішній поверхні. Це найчастіше зубчики по краю, дві - три горизонтальні кругові смужки, до яких знизу примикають короткі дугоподібні смужки, заповнені фарбою трикутнички (рис. 7).

Окрему групу складають невеликі присадкуваті горщики з дуже

розширеним біконічним корпусом і високою шийкою з плавно відігнутих вінчиком. Усі посудини представлені уламками і тому повну форму їх, особливо нижньої частини, відтворити важко. Вони різні за розміром. Діаметр вінець становить 15-25 см. Посудини у верхній частині прикрашена горизонтальною довкільною стрічкою, що складається з двох-трьох ліній та груп коротких відрізків, які примикають знизу (рис. 8: 2,4,7,8).

Жителі поселення користувалися маленькими амфорами з високою вузькою циліндричною шийкою. На деяких з них зберігся візерунок у вигляді скісних темнокоричневих смужок та зубчиків (рис. 8: 5,6).

Неорнаментованого столового посуду знайдено лише окремі фрагменти. Очевидно, це вказує, що його було мало. Жителі поселення зберігали звичай орнаментувати столовий посуд, хоча й відходили від старих візерунків.

Деякі вузькогорлі столові посудини мали покривки. Це, ймовірно, були амфори. Їх виготовляли у вигляді плоских кружечків з потовщенням у центральній частині для маленького наскрізного отвору. Діаметр однієї з кількох фрагментованих покривок становив 6,5 см (рис. 9: 3).

Привертає увагу маленька конічна гостродонна посудинка (відерце) світло-цеглястого кольору. Вона має два отвори у верхній частині для підвішування. Висота посудинки - 4 см, діаметр вінець - 4 см (рис. 10: 1). Такі посудини зрідка трапляються на трипільських поселеннях. Близька до неї за формою посудинка відома з поселення у Сухоставі на Тернопільщині¹. Призначення цих посудинок неясне.

Кухонної кераміки на поселенні було небагато. Про це свідчить той факт, що фрагментів кухонного посуду знайдено в п'ять разів менше ніж фрагментів столового. Кухонний посуд виготовлено з глини з невеликою домішкою дрібного піску, інколи - потовченого каменю; стінки посудин досить щільні, міцно обпалені. Більшість посудин має світло-коричневу, добре вигладжену поверхню. Це переважно присадкуваті невеликі горщики з розширеним біконічним корпусом,

¹Зберігається в археологічному музеї Львівського університету.

виразною шийкою та плавно відігнути в'їнчиком. Діаметр вінець становить 15-20 см. Орнамент досить простий, складається з двох основних елементів: кілька піднятих догори гострих відступів на верхній частині посудин або рядок неглибоких підтрикутних виконаних штампом ямок, які за конфігурацією нагадують зубчики, виконані фарбою (рис. 11). Інколи це округлі чи прямокутні ямки (рис 11: 4,5). На кількох горщиках нанесено підтрикутні ямки по краю вінець (рис. 11: 5,6).

Цікаві фрагменти двох посудин, які за формою близькі до описаних горщиків, але мають вушка у верхній частині (рис. 11: 3,7). В ужитку були невеликі амфори з дуже опуклим кулястим корпусом, деякі з них мали вушка на найбільшій випуклості стінок (рис. 11: 3,7).

На завершення характеристики керамічного комплексу важливо підкреслити, що нами не виявлено шнурового орнаменту. Його, як відомо, не було на кухонній кераміці в Бодаках, а також, як виняток на поселенні в Лозах, яке відносимо до найпізнішого етапу існування трипільської культури¹, коли шнуровий орнамент на Подністров'ї і Західній Волині набув великого поширення. Отже, хорівський керамічний комплекс має свої особливості як у столовій, так і кухонній кераміці. Це можна пояснити, хоча й без достатньої аргументації, двома причинами. По-перше, походженням хорівських общин з верхів'їв Південного Бугу, де шнуровий орнамент не набув скільки-небудь значного поширення і, по-друге, поселення Хорів-1 хронологічно стоїть близько до пам'яток типу Бодаків.

До складу речово-побутового комплексу з поселення Хорів-1 входить близько десяти цілих і пошкоджених глиняних пряслиць. За винятком кількох екземплярів вони знайдені в культурному шарі, інколи безпосередньо на сучасній поверхні. Таку розсіяність пряслиць пояснити важко, але безсумнівно є те, що їх на поселенні було багато, а прядіння і ткацтво відіграло дуже важливу роль протягом усього життя у занятті жіночої частини поселення.

¹Пелещин М.А. Пізньотрипільське поселення у верхів'ях Горині // Археологія. №11. 1973. С. 55-62

За своїми параметрами вони практично мало різняться від пряслиць з інших поселень. Здебільшого вони невеликі (їх діаметр 3-5 см), за формою біконічно-ребристі або ж конічні, їх широкий бік (основа) заглиблений навколо отвору (рис. 12). Деякі з них прикрашені довкільною лінією у вигляді окремих ямок (рис. 12: 3,8). Особливо виділяються своїм орнаментом два екземпляри: одне з пряслиць прикрашене трьома радіальними зигзагоподібними лініями і двома прямими лініями, які разом з короткими відрізками нагадують схематичне зображення дерева (рис. 12: 1); друге - прикрашене чотирма зигзагоподібними і однією прямою радіальною лініями (рис. 12: 2). Хоча ці лінії на перший погляд мають декоративний характер, проте, можливо, на початку вони мали певний конкретний зміст, який згодом втратили.

З глини виготовляли також невеликі тягарці. З виявлених два тягарці мали конічну форму з отвором у верхній частині. Висота одного з них становить 5,5 см (рис. 12: 4), інші мали циліндричну форму з наскрізним отвором (рис. 12: 5,6). Останні, як відомо, мало характерні для трипільської культури.

Характерну групу глиняних виробів становлять уламки близько двох десятків жіночих фігурок. Їх переважно виготовляли з тієї ж глиняної маси, що і кухонний посуд. Більшість їх знайдена в культурному шарі, а частина безпосередньо на сучасній поверхні. Всі фігурки дуже схематизовані. В основному це стосується голови та обличчя, які передані кружечком із заціпами, що імітують ніс. По краю кружечка зроблено кілька отворів, на лицевій частині - один-два отвори. Руки передані у вигляді відгалужень з отвором (рис. 13). Дещо рельєфніше передані груди, тазо-бедрена частина, жіноча стать (рис. 13: 6,8,9). Цікавим є фрагмент фігурки із чітко зазначеним жіночим органом у вигляді ромба (рис. 13: 7). З іншого трипільського поселення походить фрагмент чоловічої фігурки (рис. 13: 5).

Про призначення фігурок жінок, а також тварин у трипільців висловлено багато різних думок. Серед них переважає думка

(С.М. Бібіков та ін.), що їх використовували під час весняних обрядів з метою підвищення врожайності. Хорівські фігурки свідчать, що ця обрядність майже без змін була перенесена на Волинь, у басейн верхньої і середньої течії р. Горинь. Однак поселення типу Хорова в Погоринні були завершальною фазою їх існування. Відбулась раптова зміна в житті трипільців, що привела до значних змін у їхній духовній культурі.

У цілому матеріали з поселення Хорів-1 показали традиційну трипільську культуру у волинському середовищі. Це її завершальний етап. Далі почався новий період в історії трипільців Волині.

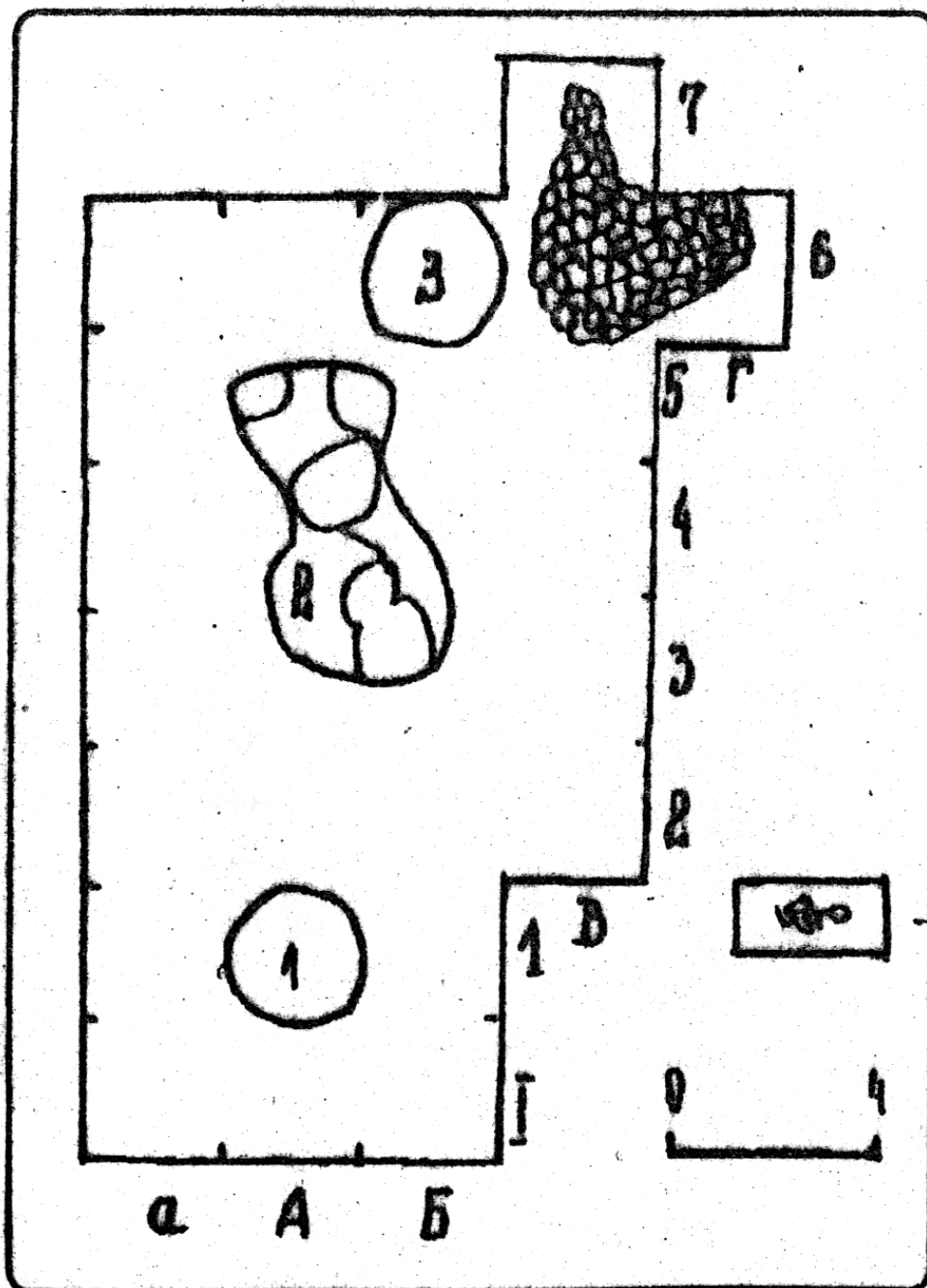

Рис. 1. с.Хорів, ур. Підлужжя. План розкопу пізньотрипільського поселення.

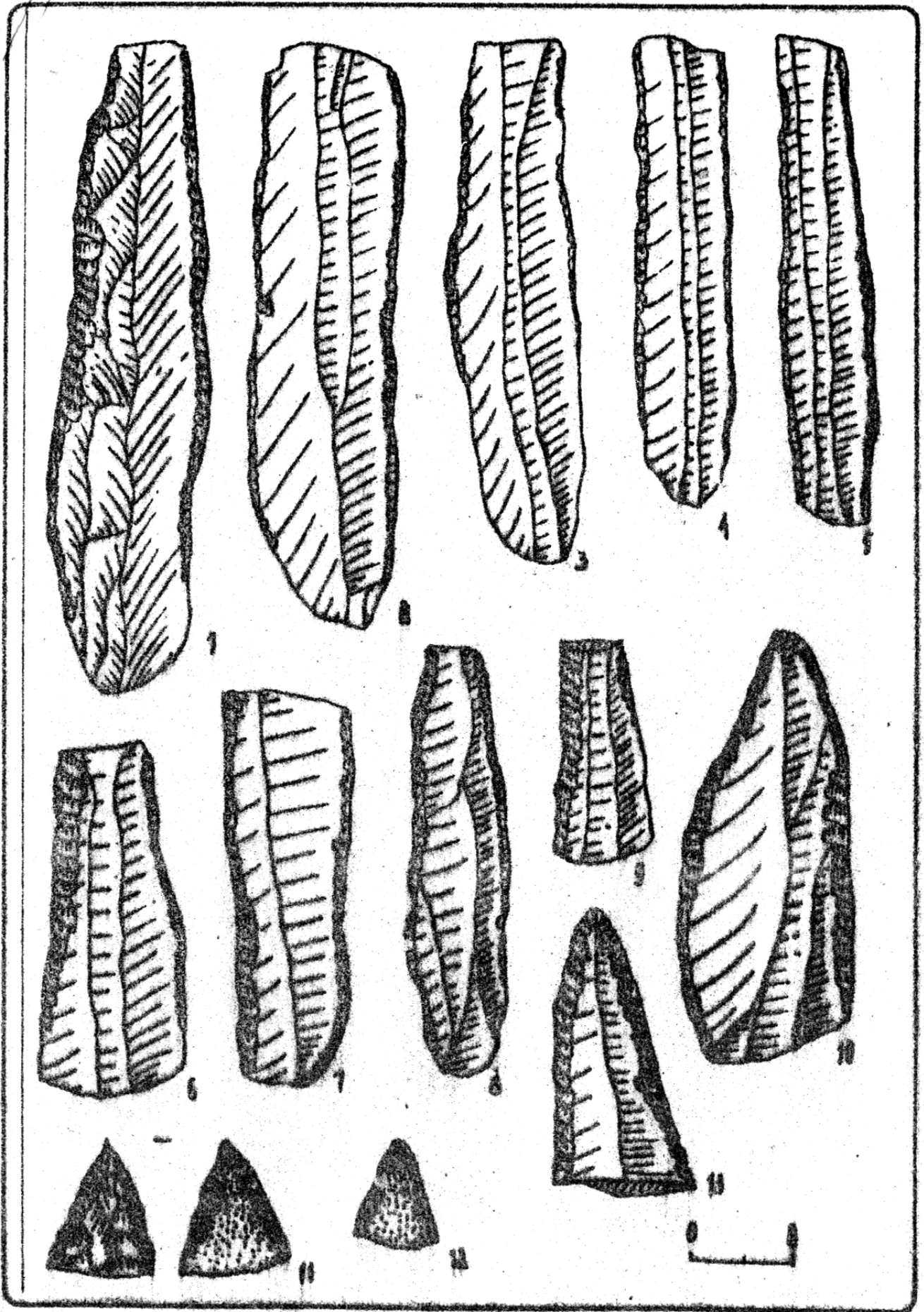

Рис. 2. Хорів. Крем'яні вироби.

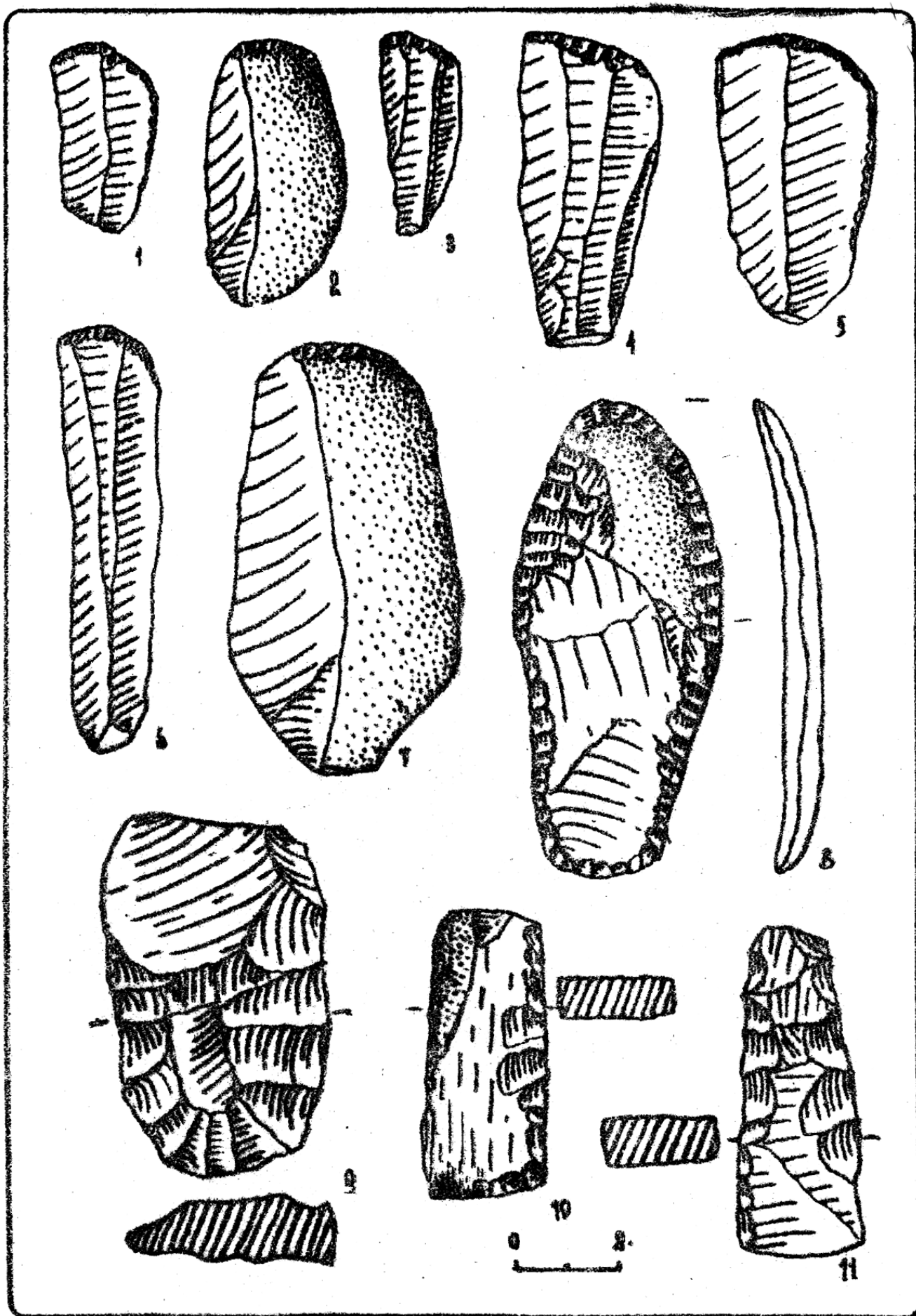

Рис. 3. Хорія. Крем'яні вироби.

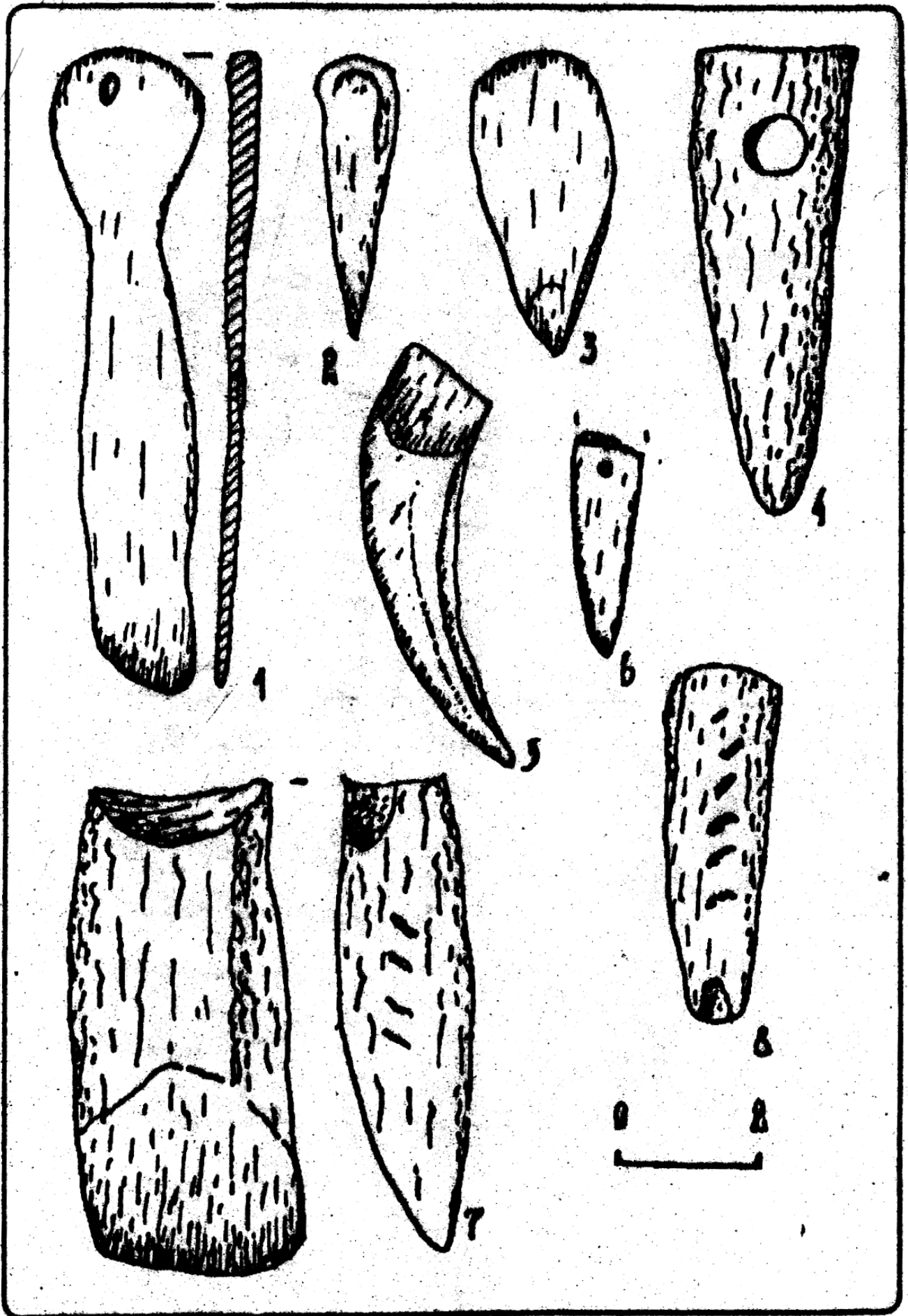

Рис. 4. Хорів. Крем'яні вироби.

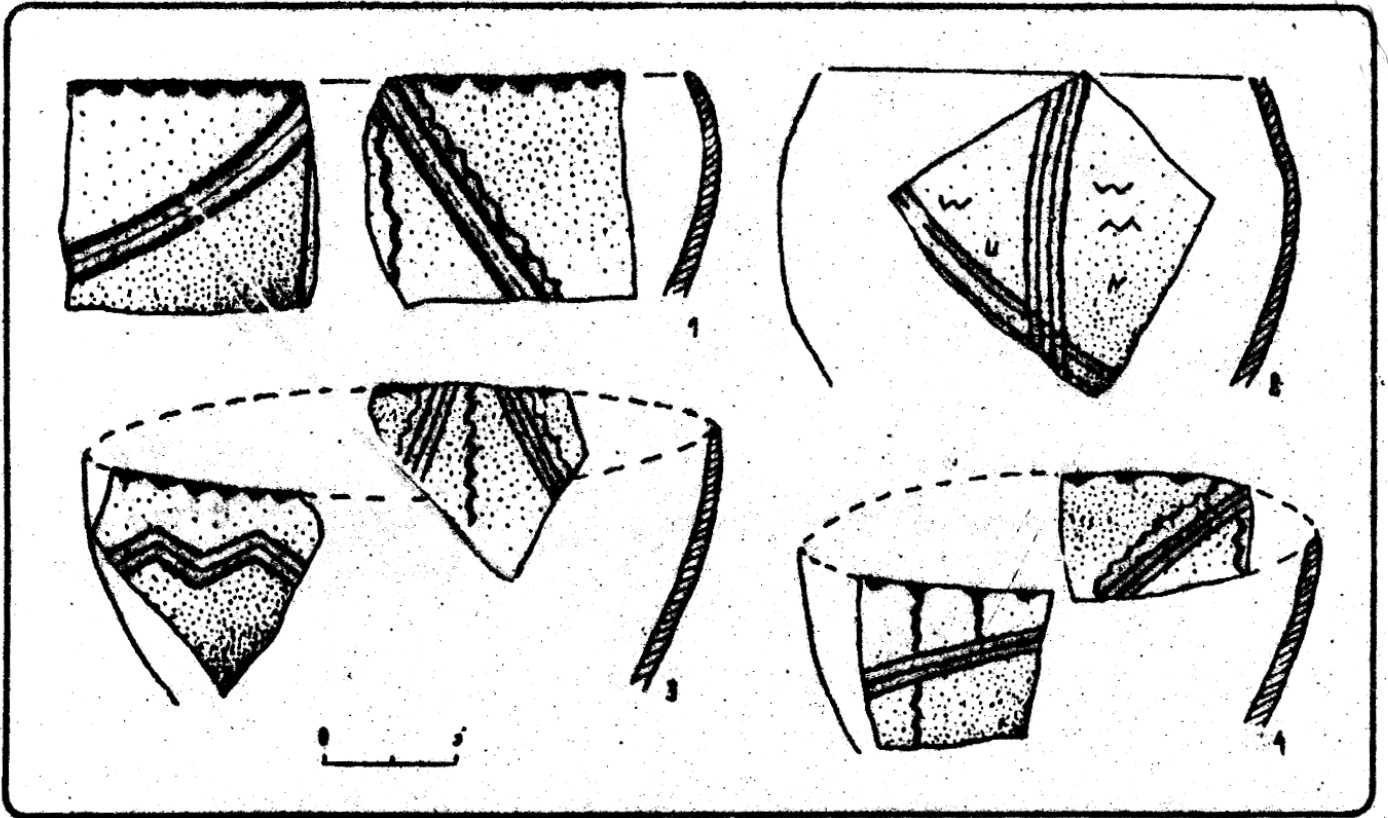

Рис. 5. Хорів. Глиняний посуд.

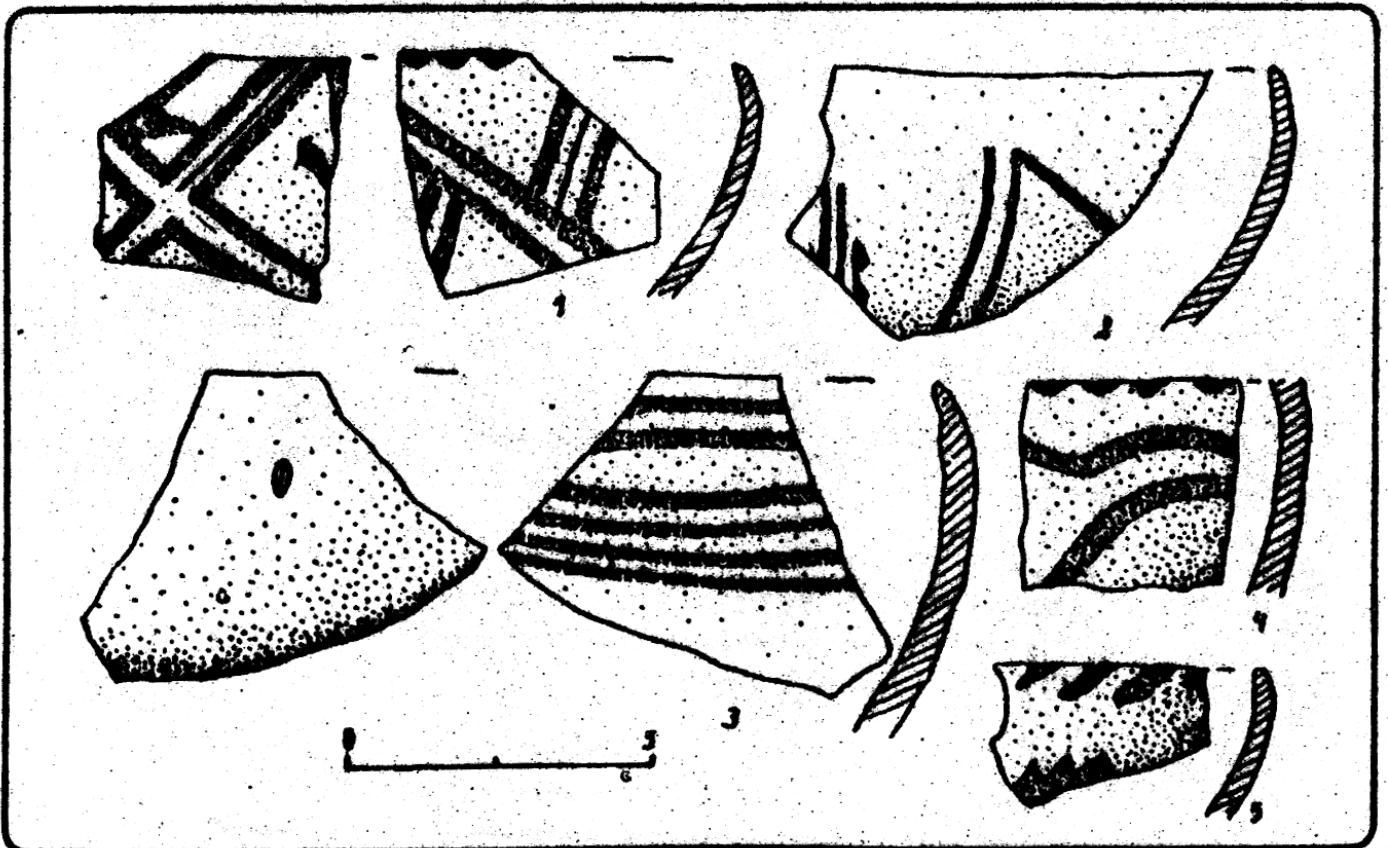

Рис. 6. Хорів. Глиняний посуд.

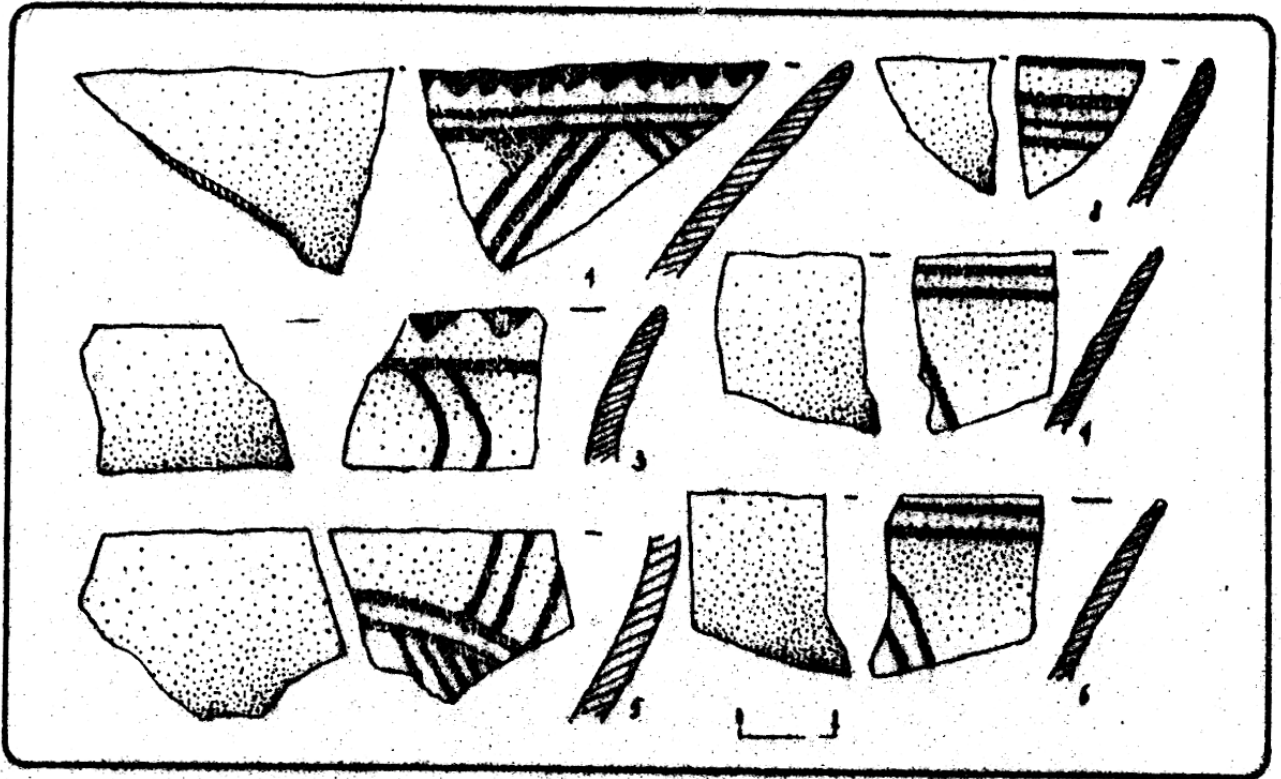
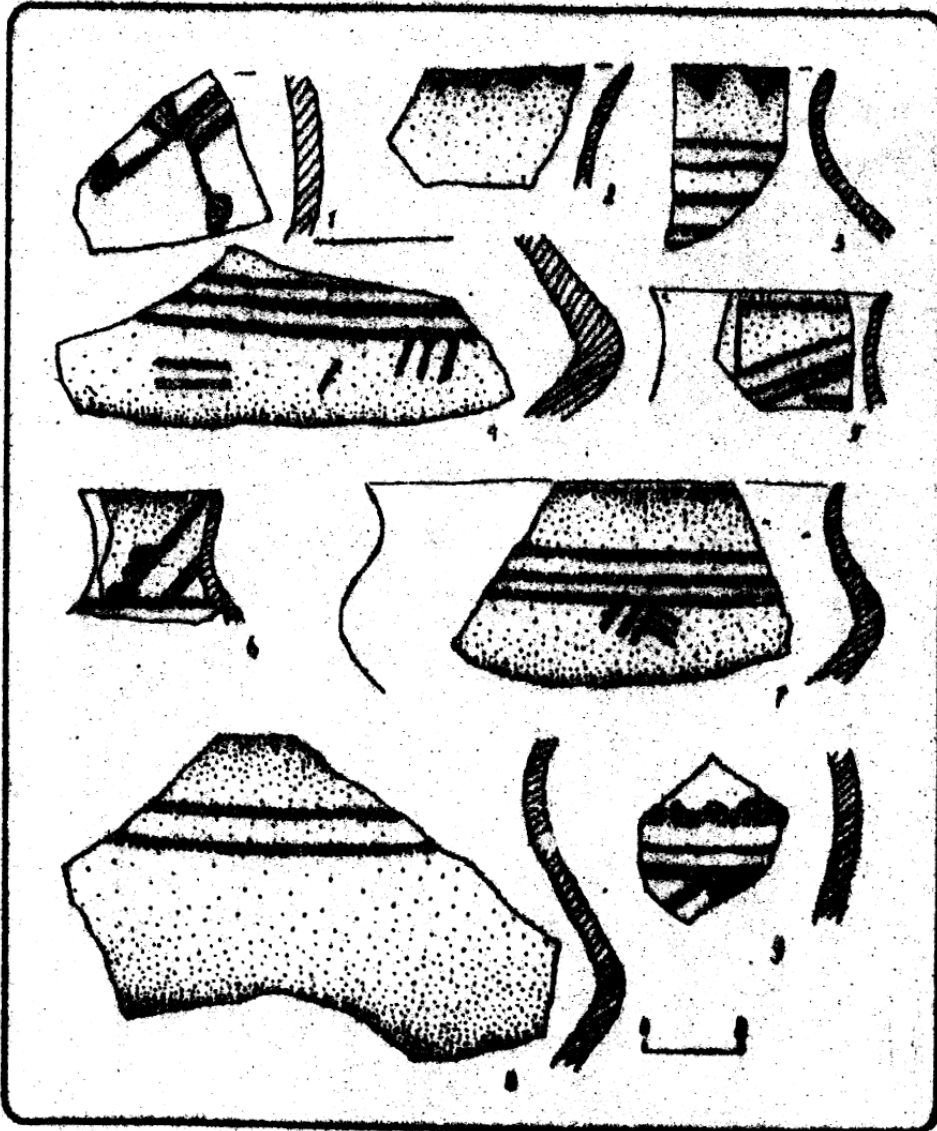

Рис. 7. Хорія. Глиняний посуд.

*Рис. 8. Хорія.
Глиняний посуд.*

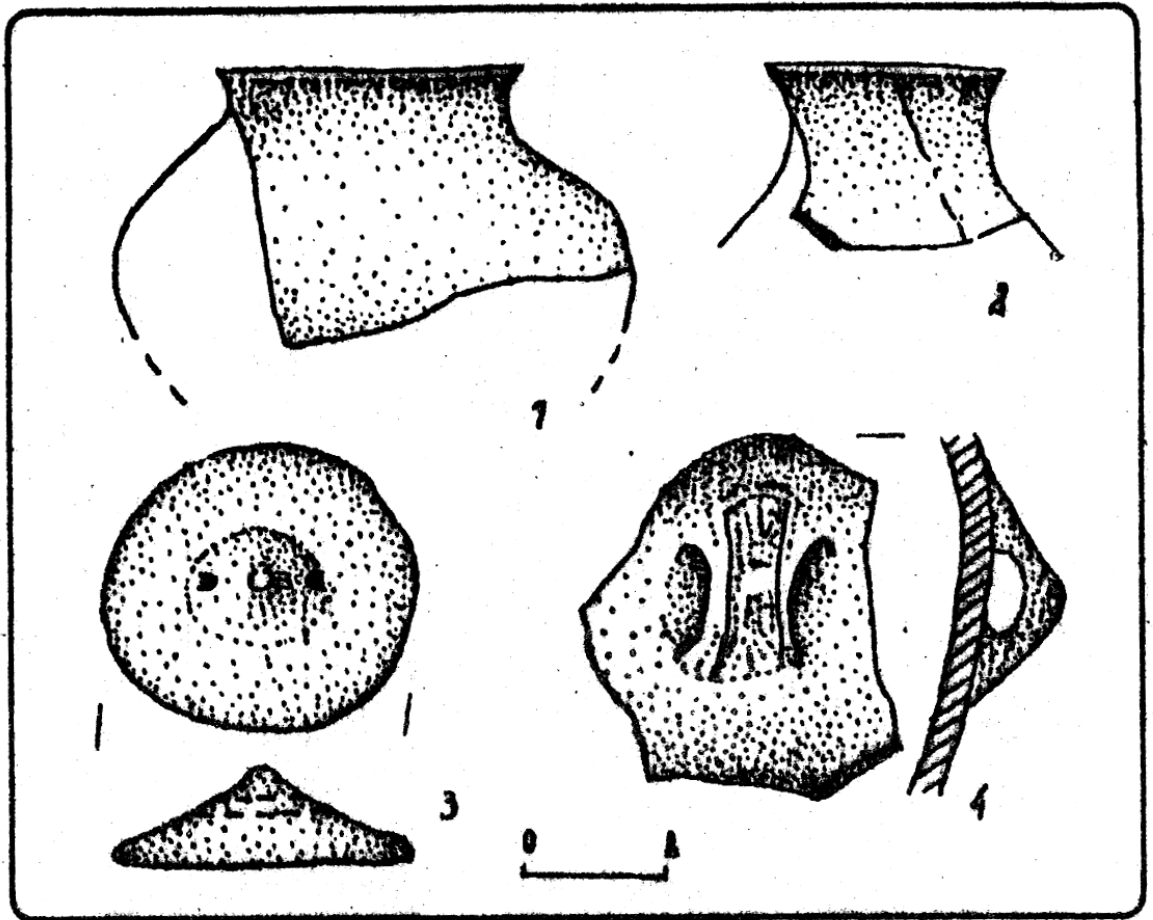

Рис. 9. Хорів. Глиняний посуд.

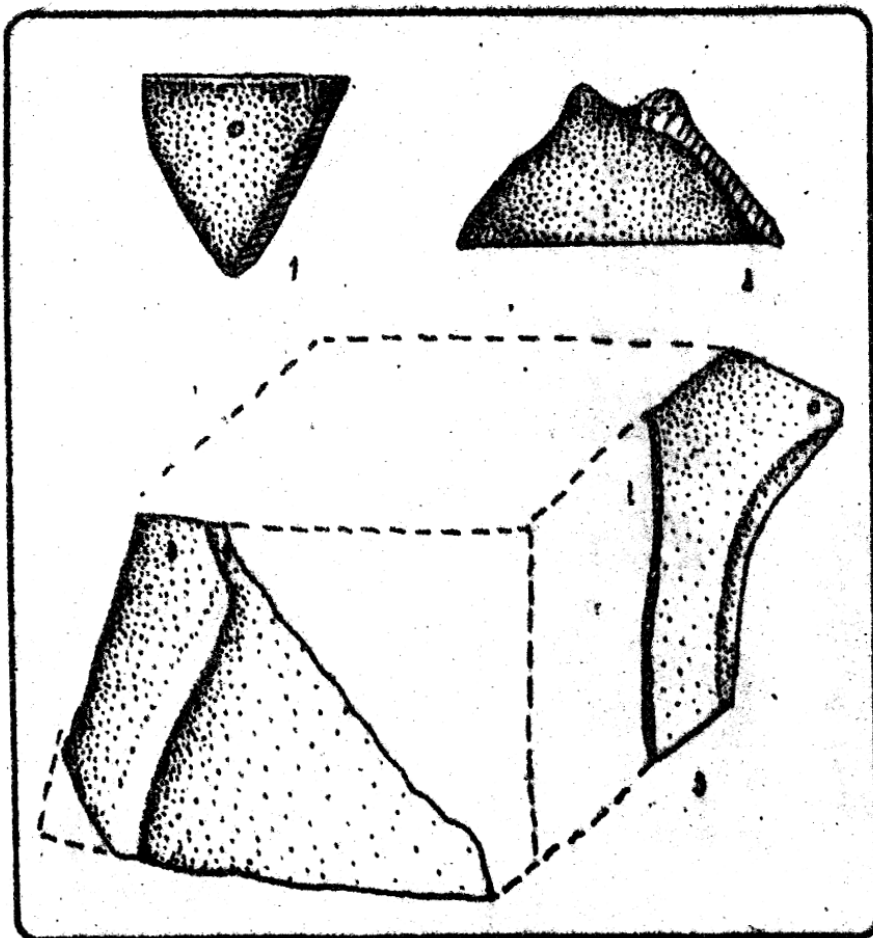

Рис. 10. Хорів. Глиняний посуд.

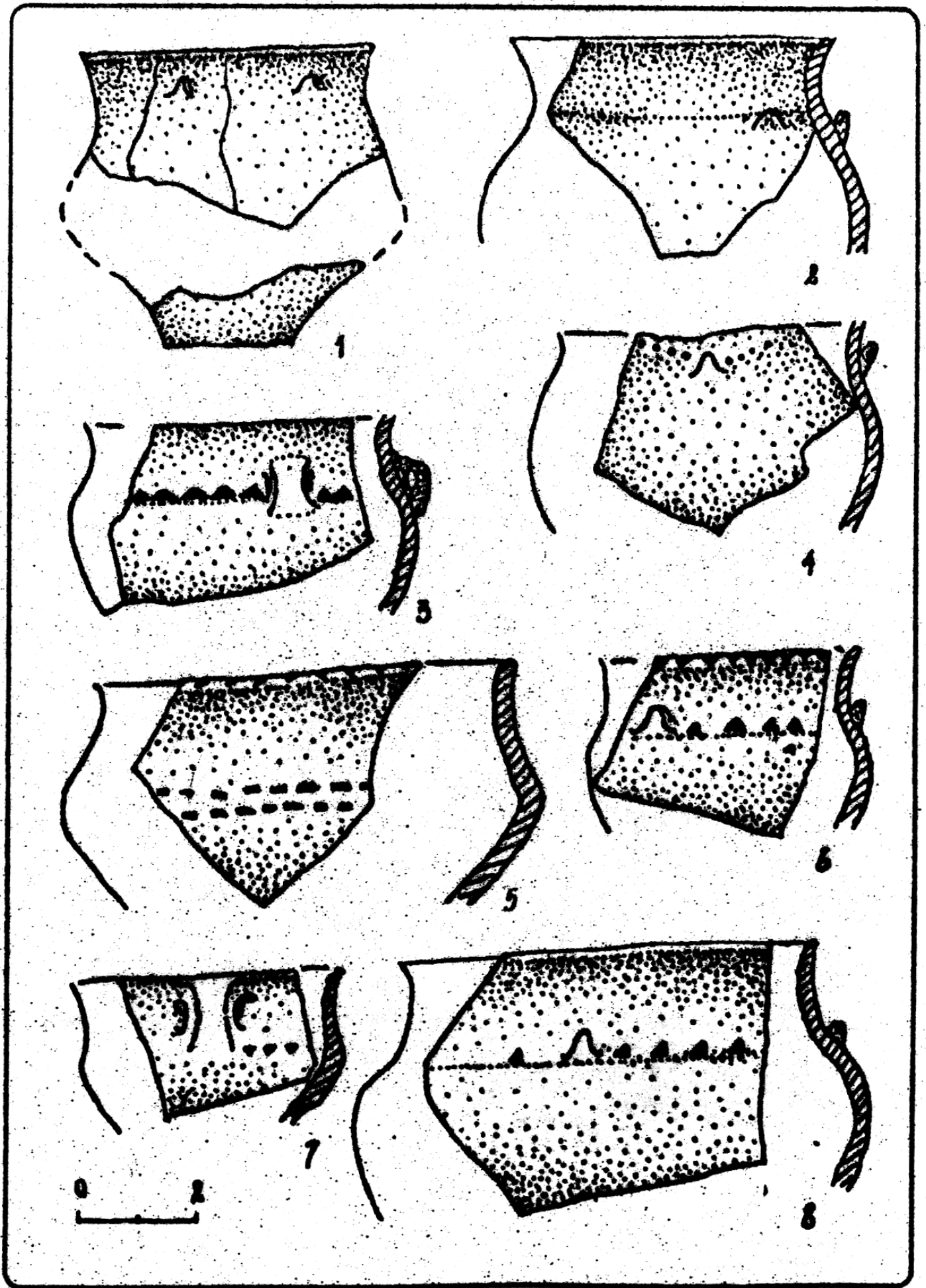

Рис. 11. Хорів. Глиняні посуд.

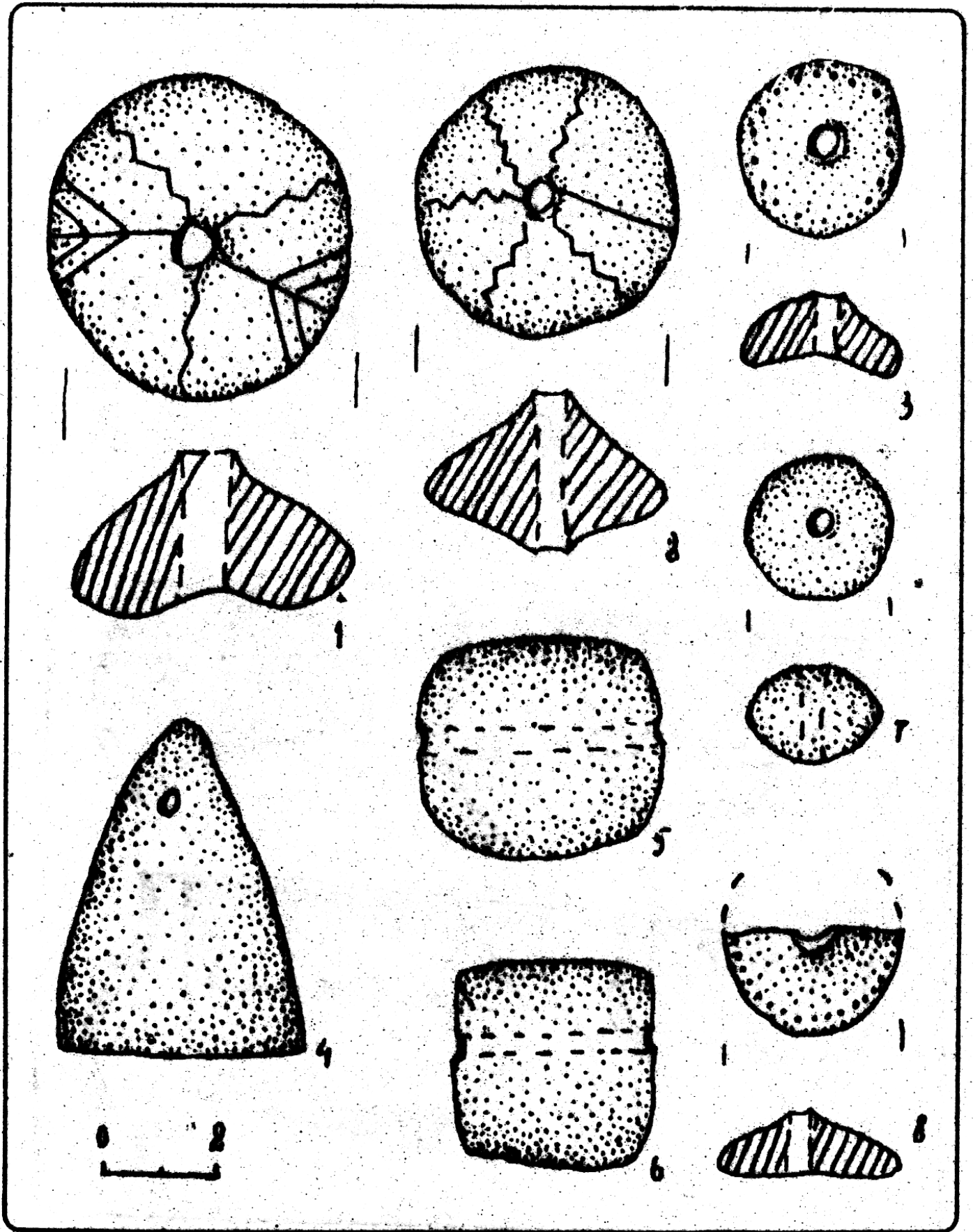

Рис. 12. Хорія. Глиняні вироби.

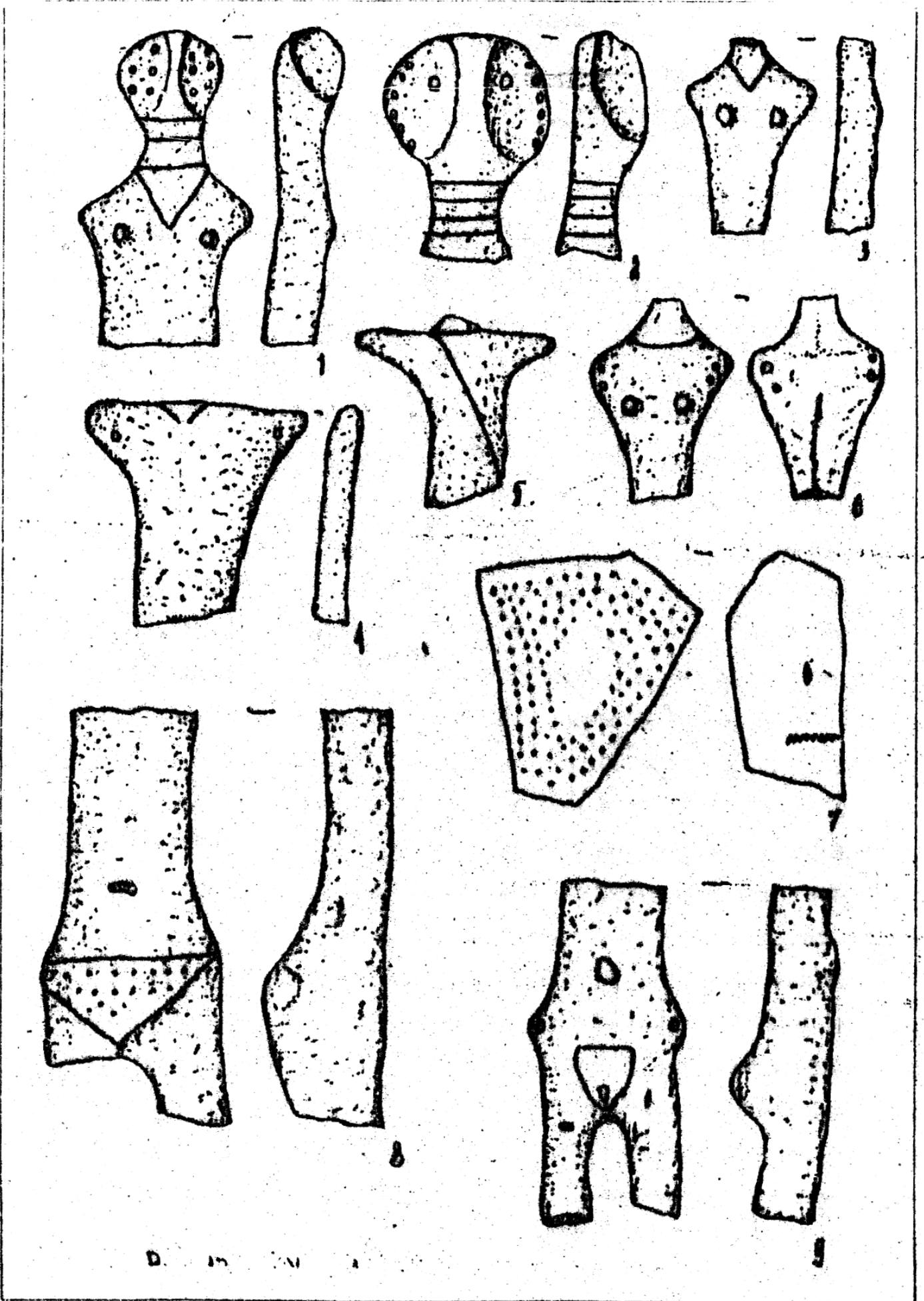

Рис. 11. Хорів. Глиняні фігурки.